

“Droschak”

ORGANE

de la Fédération

Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

3.7. ԳԻՏՈՅԻ
 ԳՐԱԴԱՐԱՆ
 Adresse
 R.F. BIRRO
 LIDRARY
 Rédaction du Droschak
 GENEVE (Suisse)

“ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՄԿԱՆ ԴԱՉՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ” ՕՐԳԱՆ

1898-1899

I

Հայի համար վաղուց է 'տոր Յարի չկայ. թւականները իրար յաջորդելով՝ վաղուց է, որ նրա համար բերում են միայն հալածանք, կոտորած, արհեստաւոր...

Չմնաց աշխարհիս երեսին ոչ մի տեսակ բարոյական կսկիծ, ոչ մի տեսակ մարդկային դժբախտութիւն, որ չտեսներ հայը. մահու և աւերման սև քողը տարեցտարի պատեց ամբողջ Հայաստանը, չթողնելով և ոչ մի անկիւն, որը ամայացրած ու պղծւած չլինէր...

Գժւար է ասել, թէ ուր կարող էր հասնել այդպիսի պայմաններում հասարակական լքումը մեր մէջ եթէ նոյն այդ տարիները միաժամանակ մեզ չթողնէին և մի անգին ժառանգութիւն — միևնոյն անսահման հաւատը, միևնոյն անվրդով յոյսը դէպի ապագան...

Այդպէս վերջացաւ և 1898 թւականը, որի մի քանի ընտրոջ գծերը ուզում ենք յիշատակել այստեղ: Հայկական խաչելութիւնը մահամեղան Գողգոթայի վրայ շարունակելով և այդ թւին, անկարող եղաւ սակայն որ և է չափով վնասել մեր արդար դատի անպայման կենսունակութեանը: Այո, ոչ Ասպուրականի անցեալ տարւայ սարսափները, ոչ Բաղէշի և Խլաթի մահաբեր կոտորածները, ոչ քաջարի Սասունի և առիւծ Կիլիկիայի սուլը և ոչ էլ Խարբերդի ու Բալուխի գիւղերում տեղի ունեցած անգթութիւնները — չեն նւագեցնում մեր հաւատը դէպի գործը, դէպի յաղթանակը:

Այս ընդհանուր երևոյթը, որը յաջորդաբար մեր ծանր կուր ընթացքում միշտ պահպանւել և պահպանուում է, ներկայուս մեր յոյսերի գլխաւոր գրաւականը, մեր գործունէութեան զօրեղ խթանն է: Եւ իրաւ. մի փոքրիկ ծանօթութիւն երկրի դրութեան հետ — և մարդ չի կարող չսարսափել այն ահագին վիճի առաջ, որի դիմաց խաղացում է հայկական անվերջ դրաման: Երկրի կուլտուրական և ազգագրական պայմանները, սուլթանական ռեժիմը՝ միացած կոտորածների դիւական ծրագրի հետ, Եւրոպայի ոճրագործ քաղաքականութիւնը և նոյնիսկ հայութեան մի ահագին մասի անարգ անտարբերութիւնը դէպի իր եղբայրների գերմարդկային տանջանքները, — այս բոլորը այնպիսի խո-

շոր պարագաներ են, որոնցից իւրաքանչիւրը՝ նոյն իսկ առանձին վերցրած՝ կարող էր մահաբեր լինել մեր դատի համար: Եւ սակայն՝ չնայելով այս իրար հետ շողհապւած պայմանների սպանիչ ուժին, հայը դեռ կանգուն է. նրա հայեացքը դեռ չի պղտորւել այն վիճի առջև, որի ծայրին նա գտնուում է. նրա գիտակցութիւնը դեռ պարզ է, նա դեռ յոյս ունի վաղը-միւս օրը մի հսկայական թուիչքով իր յետևը թողնել այդ անյատակ, մթին անդունդը... Նա այդ սուկայի անդունդին արդէն անհամար, անհաշիւ զոհեր է տւել և այսօր՝ աւելի քան երբ և իցէ՝ նա համոզւած է, որ ազատութեան համար ոչ մի դին թանկ, ոչ մի զոհ ծանր չի կարող համարւել...

Բայց դիմենք կեանքին:

Ինչպէս յայտնի է, անցեալ տարւայ ընթացքում մեր զինակիր խմբերից մի քանիսը հանգամանքների բերմամբ կուր բունեցին թշնամու հետ: Ո՞վքեր էին դրանց անդամները. յափշտակող պատանիներ, տեղական պայմաններին անծանօթ օտարականներ, արհեստական գրգռումով առաջնորդող և ժողովրդի տրամադրութեանը անտեղեակ ցնորամիտներ: Ոչ երբեք: Նրանք բոլորն էլ ընդի թիւրքիացի էին, մեծ մասով եփուն, հասակ առած ու երկրում ընտանիքներ ունեցող գիւղացիներ, որոնք ամենայն գիտակցութեամբ կուր ճանապարհից դուրս՝ փրկութեան ուրիշ միջոց չէին գտնում հայի համար: Նայեցէք այս համարում տպւած մեր 9 նահատակ զինակիր ընկերների պատկերներին, կարդացէք նրանց անուններն ու ծագումը, մտաբերեցէք այն բարձր յեղափոխական գիտակցութիւնը, որով նրանք զոհեցին պարսկահայ գիւղացու շահերին, — և մեր վկայութեան ճշգրութեանը մասին կասկած չի մնալ ձեզնում: Միթէ այդ ամէնը ապացոյց չէ, որ թիւրքահայը դեռ հեռու է յուսահատութիւնից և որ նա՝ ընդհակառակը ունի միանգամայն որոշ, միանգամայն հիմնական պահանջներ...

Այդ բաւական չէ: Յիշեցէք հետևեալ դէպքը այդ տեսակ խմբերի անակնկալ ընդհարումների պատմութիւնից: Արածանիի ամբերին մի խումբ շրջապատում է թիւրք զօրքով և քիւրդերով: Նայելով մահաւան աչքերին հերոսի համարձակութեամբ, պատրաստ աւելի շուտ բաժանւել իր կեանքից, քան հայրենիքի փրկութեան կուսանքից՝ զէնքերից, խումբը մղում է այդտեղ մի

շարք դիւցազնական կռիւներ: Մի քանի օր տևող այդ կատաղի կռիւների մէջ մեծ կորուստներ կրելով հանդերձ՝ խոնարհ հակառակ բանակից հարիւրներ է խլում, և խմբի մնացորդը թշնամու շարքերը պատռելով, կրակի և արիւնի միջով շարունակում է իր ճանապարհը՝ հասնելու այնտեղ, ուր անգէն և անպաշտպան ժողովուրդը հեծում է բռնութեան տակ, «ղէնք, զէնք» աղաղակելով: Այդպիսի հոգեկան վեհ տրամադրութիւն կարող է ունենալ կուռղ կողմերից միայն նա, որը զգում է, թէ յաղթողը ինքը պիտի լինի...

Իսկ ո՞վ է Սերոբը, Աղբիւր մականանւած սօխորդցի այդ հանրածանօթ գիւղացին, որի առջև սասանում են երկու ամբողջ գաւառներ, որի անունով լծնդում են Բաղէշի և Խալթի լեռներն ու ձորերը... Ո՞վ է այդ Սերոբը, որին տարիների ընթացքում մի շարք վալիներ ու քրդական բէկեր չեն կարողանում ձերբակալել, և որը, մէկ այստեղ, մէկ այնտեղ յայտնւելով՝ պատժում է ժողովրդի թշնամիներին կամ ջախջախում է իր դէմ ուղղած զօրքերը և ցրւելով նրանց, անհետանում... Դա հայ ժողովրդի բարկութեան սրբազան աղաղակն է, որ արտայայտւել է իր զաւակի հրաշալի պատկերի մէջ: Դա ինքը հայ ժողովուրդն է, որը զգում է իր ուժը և արհամարհում է ամէնասոսկալի պայմանների ծանրութիւնը... Դա արդար բողոքի նոյն մարմնացումն է, ինչ Ասպուրականի համար Վազգէնն էր — անցեալ տարի իր երկու ընկերների հետ նահատակւած յայտնի Վազգէնը...

Թող վատերը շարունակեն շնչալ, որ Սերոբները և Վազգէնները վնասակար են, որ նրանցով են բացատրւում շատ տեղերի սարսափներ, սակայն ո՞վ ծանօթ է թրքական ռէստիմն, ո՞վ ունի թէկուզ ամէնաթոյլ գաղափար, թէ ինչպէս են զարգանում առհասարակ ժողովուրդների մէջ ազատասիրական շարժումները — նա գիտէ դէպի ուր ուղղել իր զայրոյթը, նա կը կարողանայ գնահատել այդ արդար զայրոյթը մարմնացնող հերոսներին, ժողովրդի վշտերը մոռացութեան չմատնելու համար ամէն բան զոհողներին, յաղթական կուռի համար այդ ժողովուրդը կազմակերպողներին...

Յեղափոխական գործի կենսունակութիւնն ու ժողովրդականութիւնն արտայայտւեց նաև անցեալ տարի տեղի ունեցած Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովում: Զանազան տեղերից եկած 32 ներկայացուցիչներից և ոչ մէկը ժողովում վճատութեան և ոչ մի խօսք չարտասանեց: Դժար է ենթադրել, որ այդքան հոգու մէջ, որոնցից շատերը տարիների ընթացքում բաժանել են ժողովրդի հետ թշնամու հարածների ծանրութիւնը, իսկ միւսները միշտ բաւական մօտ են եղել մեր ողբերգական դատի անօրինակ մանրամասներին, — դժար է, ասում ենք, ենթադրել, որ այդքան հոգու մէջ գոնէ մէկը չբողբէր, յանուն ժողովրդի շահերի, կուռի անհրաժեշտութեան կամ կարելիութեան դէմ, եթէ այդ կուռը վնասակար կամ անհնարին լինէր: Բայց արձագանգ տալով իրերի դժուար դրութեանը ու երկչոտներին թողնելով դառն իրականութիւնը թագցնել իմաստակութիւնների ետև, ժողովը շատ երկար զբաղւեց իրեն հետաքրքրող հարցերով և կազմակերպական հարցերը որոշելու համար: Համարձակ կարող ենք եզրակացնել ուրեմն՝ որ հայը դեռ հեռու է ուժասպառ լինելուց, քամւելուց, նա ունի ուրեմն իր ինտելիգենտ զաւակների շրջանում ևս որոշ տարր, որը ամէնավտանգաւոր ճանապարհի վրայ չի կամենում բաժանւել իր ժողովրդից, չի կամենում թողնել նրան իր ճակատագրին: Զուր հարց է, իհարկէ, թէ այդ կուռակցութիւններից իւրաքանչիւրը որքան է համապատասխանում ներկայի պահանջներին: Ուրախալին այն է, որ այդ կուռակցութիւնների գոյութիւնը հայ ժողովրդի ազատութեան գաղափարի վրայ է հիմնւած: Թող լինի այդ տարրը, թող շատանայ օրէցօր: Հոգ չէ՛ թէ այս կամ այն կուռակցութիւնը այսօր կեղծ կամ սխալ հողի վրայ լինի կանգնած: Հոգ չէ՛, եթէ նոյնիսկ այդ կուռակցութիւնները շատ դէպքերում իրար աւելի աններողութեամբ են վերաբերում, քան նոյնիսկ տաճիկ կուռակցութեան: Այդ ամէնը կը մերկացնէ, կը խորտակէ, կը ջախջախէ ինքը կեանքը, ինքը գործը, և իւրաքանչիւր կուռակցութիւնից անբախտ, նահատակ հայ ժողովուրդը կը վերցնի այն, ինչ համապատասխան է իր կարիքներին...

— Այս մի քանի գծերով իհարկէ, չեն սահմանափակւում ոչ այն բնորոշ երևոյթները, որոնք մեր դատի տեսակէտից արժանի են ուշադրութեան, ոչ էլ անցեալ տարւայ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան գործունէութիւնը: Բայց մի քանի կէտերի մասին թողնելով խօսքը միւս անգամին և միւսների մասին անյարմար համարելով խօսել՝ մենք վերջացնում ենք մեր տեսութեան այս մասը, ընդունելով, որ այսօր՝ 1899 թւականի սկզբին՝ հայ ժողովրդի տրամադրութիւնը թըշնամու դիմաց նոյնն է, ինչ վերջին տարիները:

Թէ ինչ կը բերի հայի համար առաջիկայ տարին — այդ, իհարկէ, դժար է նախատեսել: Եթէ ժամանակի անիւր այնքան անշունչ և անզգայ չլինէր դէպի կենդանի աշխարհը կամ ժամանակակից դիւանագիտութիւնը այնքան անխիղճ չլինէր նոյնիսկ դէպի իր պաշտօնական պարտականութիւնները, — այն ժամանակ, իհարկէ, կարող էինք յուսալ, որ վաղը միւս օրը մի հարածով վերջ կը տրւէր մեր դժօխալին դրութեան և հայը ցնծութեան թւերի վրայ կը դիմաւորէր հե-

— Այս մի քանի գծերով իհարկէ, չեն սահմանափակւում ոչ այն բնորոշ երևոյթները, որոնք մեր դատի տեսակէտից արժանի են ուշադրութեան, ոչ էլ անցեալ տարւայ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան գործունէութիւնը: Բայց մի քանի կէտերի մասին թողնելով խօսքը միւս անգամին և միւսների մասին անյարմար համարելով խօսել՝ մենք վերջացնում ենք մեր տեսութեան այս մասը, ընդունելով, որ այսօր՝ 1899 թւականի սկզբին՝ հայ ժողովրդի տրամադրութիւնը թըշնամու դիմաց նոյնն է, ինչ վերջին տարիները:

Թէ ինչ կը բերի հայի համար առաջիկայ տարին — այդ, իհարկէ, դժար է նախատեսել: Եթէ ժամանակի անիւր այնքան անշունչ և անզգայ չլինէր դէպի կենդանի աշխարհը կամ ժամանակակից դիւանագիտութիւնը այնքան անխիղճ չլինէր նոյնիսկ դէպի իր պաշտօնական պարտականութիւնները, — այն ժամանակ, իհարկէ, կարող էինք յուսալ, որ վաղը միւս օրը մի հարածով վերջ կը տրւէր մեր դժօխալին դրութեան և հայը ցնծութեան թւերի վրայ կը դիմաւորէր հե-

տեւեալ տարին: Բայց ժամանակը անողոք է, մարդկութիւնը՝ անսիրտ... Ամէն տեղ դեռ լուում է «Մեռիր, եթէ ընդունակ չես կուելու»... ամէն տեղ դեռ կենդանի է հինաւուրց Բրէննի դիւաշունչ բացադանելութիւնը «Այ յաղթածներին»: Այդ գիտէ հայ ժողովուրդը և՛ չկամենալով ոչ մեռնել ոչ յաղթելու կուում է — կուում է, որովհետեւ «Աստուած ինքը թող է տալիս միայն կուով ձեռք բերել իրաւունքն ու արդարութիւնը», — կուում է, որովհետեւ գալիք տարիները կը բերեն նրա համար միայն այն, ինչ նա կուում ու զօռով վերցրած կը լինի:

«ՆՈՐ ՏԱՐԻ»

Դարձեալ մի տարի: Օրերի և ամիսների մի որոշ թիւ կատարեց իր անխուսափելի շրջանը և ծածկւեց յաւիտենականութեան մուշլ ծոցի մէջ. 1898 թւականը չկայ այլևս, Նոր Տարի է:

Յոյս և երկիւղ... ահա թէ ինչ է զգում աշխարհը Նոր տարւայ շէմքի առջև: Սակայն այդ յոյսն ու այդ երկիւղը սոսկ սնտոի հաւատալիքների արգասիք չեն:

Ազգերի կեանքի մէջ տարիներ կան, որոնք ասես դադարում են ժամանակի պարզ շրջան լինելուց, որոնք կարծես, խախտելով բնութեան անշեղ օրէնքները, կեանք, շունչ ու հոգի են առնում և խօսում են մահկանացուների ականջին մի զարմանալի, մի գերմարդկային լեզուով: Նրանք բաներ են ասում, որոնցից դողում են բռնաւորներն իրենց արիւնտո գահերի վրայ, որոնցից յոյսի կենդանարար ցնցուղներ են թռչում, լուսաւորելով դարաւոր շրթանների ծանրութեան տակ հեծող ստրկի խաւարամած սիրտն ու մտքը. ցնցում են կապկապած, արիւնտո, վիրակալած բազուկները գերմարդկային ուժով, շառաչում են շրթաները և նրանց շփոթը անհնարին սարսափով է համակում մարդախոշոշ բռնաւորի ամբողջ էութիւնը. արիւնտո, գազիր ոճիրների զոհերը ցցում են դահիճ բռնաւորի առաջ սղմած բուննցքներով, բանտերի խաւարից դուրս սողացող կախաղանների բարձրութիւնից հրացայտ աչքերով դիտող հերօսնահատակների կարմիր ուրաւկանները խօսում են մօտիկ անցեալից ու բռնաւորի պարհուրած աչքերի առաջ գծագրում են իր սև գործերի ահեղ դատաստանն ապապայում...:

Եւ այսպէս Նոր Տարու շէմքում Երկիւղը բռնաւորի բաժինն է, իսկ Յոյսը՝ սրբազան, հզօր, մեծագործ Յոյսը՝ մաշած շրթաներով պրկւած գերիների բաժինն է:

Նոր Տարի...
Ի՞նչ ասել է Նոր Տարի այն վեհ, հզօր գաղափարի համար, որի անունն է Ազատութեան Ոգի, որի համար չկայ ժամանակ, չկայ տարածութիւն, որը դուրս գալով խղճուկ գիւղերից, ծխաշունչ աւերակներից, մրտո, գետնափոր խրճիթներից, նահատակների սրբազան շերիմներից, շանթ ու կայծակով պսակած իր հպարտ ձակատը, անցնում է տանջանքների տակ հեծող ցաւերի աշխարհի վայրից, ուղղում է ծուած մէջքերը, բարձրացնում կախած գլուխները, ոտքի է հանում ծունկ չըքածներին և պատմական անողոք օրէնքներից կուած իր հսկայական մուրճով հարւածներ է իջեցնում դարերի խարխուլ

մէջքին և ցնցում ժողովուրդների սիրտը Ազատութեան կոչի որոտով: Այդ սրբազան ոգին Նոր Տարու շէմքի առաջ անյայտութեան ու անորոշութեան դիմաց՝ չգիտէ ի՞նչ ասել է երկիւղ, տարակուսանք. նա ծաղրում է, հեգնում է թուլասրտութեան ամէն մի նշան. նա ծաղրում է նոյն իսկ անորոշ, աղօտ յոյսը, որովհետեւ նա ինքը աւելի է քան թէ յոյսը, նա խորին համոզմունք է՝ յաւիտենական արդարութեան, ճշմարտութեան, մարդկային ամէնանւիրական իրաւունքների վրայ հաստատած համոզմունք, որ ազգերի բախտն ունի իր ձեռքին: Նոյն ազատասիրական ոգին, որ արդէն բռնկել է դարաւոր ստրկութեան տակ հեծող հայ ժողովուրդի սրտում, անտարակոյս, ամենայն յամառութեամբ պիտի մղէ մեզ դէպի մեր վերջնական նպատակը, չնայելով նոյնիսկ անօրինակ խոչընդոտների: Դրան գրաւական կարող է լինել մեր մօտիկ անցեալը: Եւ յիրաւի, մի ակնարկ ձգեցէք հայ յեղափոխական գործունէութեան տարիների ամբողջ շարքի վրայ. դիտեցէք այդ շրջանում վեհութեամբ բարձրացող չքնաղ գլուխները, որոնք երբեք չիմացան, թէ ինչ ասել է կուանալ. դիտեցէք այդ սղմած շրթունքները, որոնցով ասես դարերն են խօսում, այդ մերթ մուշլ ու ահաւոր, մերթ ժպտուն, բայց միշտ հրացայտ աչքերը, ուր արտացոլում են կամ հեգնութիւն, կամ անէծք ու սպառնալիք կարմիր սուլթանին: Նայեցէք հերօսների այդ նօսրացած շարքերը, որոնք անմիջապէս սղմում լցում են ու կրկին շարժում յառաջ, միշտ յառաջ, շարունակ յառաջ, — և դուք կը տեսնէք այդ ոգու սքանչելագործ ուժը...:

Երբ Ելլըզլի վանդակում փակւած գազանի հրամանով Հայաստանի ամէնախուլ անկիւններից սկսած մինչև ամէնամարդաշատ քաղաքները հարիւր հազարաւոր անմեղ զոհեր իրենց դիակներով ծածկեցին հայրենիքի նւիրական հողը՝ կոյր, եսասէր, անսիրտ աշխարհը և վախկոտները ասացին. «Ի՞նչ չկայ հայկական յեղափոխութիւն, չկայ ազատական ոգի, չկայ նոյնիսկ հայ ազգ, նա թաղեց իր երկրի ծխաշունչ աւերակներում»...:

Սակայն այդ երկչոտ, լալկան հաուաջանքները և կասկածները չկարողացան թուլացնել Ազատութեան Ոգին, որ չնայելով թափւած արեան բոլոր ահաւորութեան, շարունակում էր ապրել ամբողջ հայ ժողովուրդի ցան ու ցրիւ մասերի մէջ. նահատակ ազգի յեղափոխական կրակը մարմնացաւ Պետոսների, Բարկէնների, Գնունինների, Սուրէնների, Արաթների, Շէրօ-Չաթոսների, Վազգէնների, Կարօների, Նախօների սքանչելի անձնաւորութեանց մէջ: Ազատութեան անյագ տենչը, ժողովուրդի վրէժխնդրութեան սրբազան ոգին, նրա անսանձ գայլոյթն էր, որ հրաբուխի պէս դուրս էր ժայթքում իր նւիրական ծոցից այդ քաղերին՝ անբարտաւանացած բռնութեանը յեղափոխական մեծ ոգուն վայել եղանակով պատասխանելու համար:

Բռնաւորի ուխտագրուծ շրթունքների նենգաւոր խոստումներից հիււսած մահափթ օրօրները անկարող եղան հանգիստ քուն բերել խոցած սրտերին, արիւնով ու վէրքերով պատած մարմին: Այդ օրօրների նենգաւոր հնչիւնները մեռան թշառ երկրի արիւնապատ մթնոլորտում, խլացան արդար վրէժխնդրութեան հուժգու ճիչի, ազատութեան մեծադրող որոտի տակ, որոնց արձագանքները մերթ խանասօրի բարձունքի վրայ, մերթ վանայ շրջակայքում, մերթ Արածանիի ափերին

և նոյնիսկ բռնաւորի պալատի պատերի տակ կրկնեցին աշխարհին այն ճշմարտութիւնը, թէ դէպի ստրկի կեանքն ու շղթաները զգանք, ատելութիւն տածող, իր ազատութեան հպարտ գիտակցութեամբ լցած մի ազգ չի կարող մեռնել, նա չպէտք է մեռնի: Լքած սրտերը վերակենդանացան, մոայրած ճակատները պարզեցին, մարած աչքերը փայլեցին յուսոյ կրակով և ուղղեցին դէպի յեղափոխական փրկիչ ոգին, որ ապրում է մահերի վրայ, ժպտում է արեան երեսին և հրաշքներ է գործում...

Ազատութեան համար անողորմ կռիւր շարունակուում է և պիտի շարունակւի. հեռու դեմագուռ, հեռու խաղաղութիւն: Դահճի կարմիր ձեռքերի վրայ տակաւին չի սառել անմեղների արիւնը, պատմական այս վայրկեանում թուլութիւնը ոճրագործութիւն է, հաշտութեան գաղափարը զգւելի հեգնութիւն մարդկային ամէնակիրական զգացմունքների, ծանր անարգանք ուղղած մի ամբողջ ազգի ազատական ոգուն, նրա ամէնա՛նւիրական գաղափարներին: Բռնակաշի և ստրկի միջև, անմեղ զոհի և դահճի միջև սրի և արեան յարաբերութիւնից դուրս ուրիշը լինել չի կարող, մինչև որ արդարն իր իրաւունքներն ստանայ, մինչև որ վերաւորած, ցեխի մէջ ձգւած մարդկային արժանիքը կարողանայ սրբել իր վրայից ստրկութեան սև արատը, մինչև որ լուծւի հայ մայրերի և մանուկների արեան, հայ կոյսերի պատւի անարգանքի վրէժը, մինչև որ նահատակ հերոսների նւիրական ոսկորները հանգիստ առնեն հողի տակ և հայ ժողովուրդն իր հայրենի հողում իր աշխատանքի, իր հացի, իր պատւի, իր կեանքի տէրը դառնայ: Ահա այն նպատակը, որին դիմում է հայ յեղափոխութիւնը իր բոլոր ուժերը լարած, և միայն այդ նպատակի իրագործումը կարող է վախճան տալ կուսին...

Արեան ծովի միջից լողալով անցանք. Գեծ Գործը մեծ զոհեր է պահանջում. հեռու մեզանից վհատութիւնը, ստրկութեան շղթաները փշոզող բոլոր ազգերի գլխավանցել է նոյն ճակատագրական անհրաժեշտութիւնը, մենք առաջինը չենք և ոչ էլ վերջինը: Արիւնարբու սուլթանն էլ այդ զգում է, և իր բացած արիւնալից անդունդի վրայից հաշտութեան դիմումներ է անում Հայ Յեղափոխական Վարձակերպութեան...

Սղմէնք մեր շարքերը և դիմենք դէպի 'Նոր Տարին' ոչ այս, որի անունն է 99 թւական, որը յեղափոխութեան համար ժամանակի մի պարզ շրջան է միայն, այլ դէպի այն ՏԱՐԻՆ, որ մեր փրկութիւնը, մեր կեանքի վերածնութիւնն է բերելու...

* * *

Ազիզ մերիկ, քեզի թողի,
Դարդ ունէի, դուրս ընկայ,
Սուրբ վաթանիս ժողովուրդի
Ձէնը կանչեց, դուրս ընկայ:

Դու՛ման սարեր, դարդու սրտեր,
Դարդ ու դու՛ման մեր վաթան,
Ա՛ն, գլուխս քու ուղուրին
Ա՛ն, մեր անուշ, մեր-վաթան...

Է՛յ, Սիւ-Մասիս, ձեզի մեռնիմ,
Իմ Սիւ-Մասիս, ջան տղերք.
Դուք տասի չափ — հազարի չափ,
Ձեզի մեռնիմ, ջան տղերք:

Առուծի, պէս առուն կուգայ
Բաշը տւած քարերին,
Առուծի պէս, հայ-ախպրտանք,
Ա՛ն՛հ, վրայ տանք դուշմընիս:

Մէկ սիրտ դառնանք, բիւր սուր դառնանք,
Ջարգենք, փշոքենք դուշմընին.
Ջան, տղերք ջան, զարկենք-զարկւիւնք,
Մէր-վաթանի ուղուրին...

ՀԱՅ-ԳՈՒՍԱՆ

ՄԱՆՆԱԿԱՆ ԵՄԱՆՍԱԿՆԵՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Ո՛ր Պօլիս և ուր Պարսկաստանի Մահլամ գիւղը, բայց տաճկի բռնակալութիւնը այստեղ էլ կարողացաւ հասցնել իր արիւնոտ թաթը, կարողացաւ կատարել մի անլուր, մի քստմնեցի ոճիր — 9 անձնատուր եղած հայեր խողիսողած են նրա չարամիտ թելադրութեամբ չէզոք հողի վրայ:

Նայեցէք պատկերին — 8 հայ գլուխներ՝ որպէս մի նոր նողկալի մարտահրաւէր՝ ձգւած են հայ ժողովուրդի երեսին:

«Արիւնոտ դաս» մոմուացին անշուշտ բռնաւորի արբանեակները ոճրագործութեան ժամին: Այո՛, գազաններ, կարդում ե՞ք, կարդում այդ «արիւնոտ դասը» մեր թանկագին ընկերների նահատակ դէմքերի վրայ, չէ՞ որ մահը յաւիտեան դրոշմում է իր զոհի շրթունքներին նրա վերջին մրմունջները, աղօթքն ու անէծքը, աչքերի մէջ՝ վերջին ցուրը, ճակտի կնճիռներում՝ վերջին մտքերը: «Արիւնոտ դաս...» մունչացիք դուք, իսկ ի՛նչ է ասում մեզ այս դէմքը, այ այս, որի շուրջն ասես պսակ են կազմել այս արիւնշաղախ ճակատները, նայեցէք, մեռած է նա թէ քնած, ձեր դաւաճան ձեռքի գնդակը մեխած է ճակատին, բայց շրթունքի վրայ դեռ խաղում է ժպիտը՝ պաղ սարսեցուցիչ ժպիտ, որ կանգ է առել ժամանակի մէջ անանց, անվերջ. դա միևնոյն ժպիտն է, որ հարիւրաւոր տարիներ խարոյկների բոցերի տխուր ցուրքերում փայլել է վեհարհամարհանքով՝ բռնութիւնից վեր, վեր, իսկ երբ նահատակի մարմինը մոխիր է դարձել այդ սպանիչ, այդ ցուրտ ժպիտը զայրացած երկնքում փոխել է վրիժառու շանթի՝ ճայթելով անիրաւութեան, անարդարութեան գլխին:

Ահա՛ միւսը, նրանից աջ՝ աչքերը չուած ու սպառնալից, շրթունքները բաց, մազերը խուլ. ի՛նչ է այդ, սարսափի պատկեր... օ, ոչ, դա սարսափ չէ, — մահը ինքը երկիւղով է մօտեցել նրան, — դա մարմնացած զայրոյթ է իր իսկ անձի դէմ, որ չի կարողանում հրգեհ դառնալ վառել միանգամից իր հայրենակիցների սըրտերը հսկայական խարոյկով ու նրա բոցերով մոխիր դարձնել ամօթալից բռնութիւնը:

Ս Ա Ւ Մ Ա Ս Տ Ի Մ Ա Հ Լ Ա Մ Գ Ի Ի Ղ Ի Ն Ա Հ Ա Տ Ա Կ Ն Ե Ր Ը

14/26 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 1898

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԵԱՐՈՒԹԻՒՆԾԱՆ, մոկացի ԵԱՐՈՒԹԻՒՆ, ուլմացի

ՍՏԵՓԱՆ, խիզանցի ՀԱՐՈԿ, շատակցի ԳԱՐՐԻԷԼ ՄՈՒՐԱՏԾԱՆ (ՄՆՔՕ)

ՆԱՀԱՊԵՏ ԵՂԻԱՋԱՐԵԱՆ (ՆԱԽՕ), ոսմուցի ԵԱՐՈՒԹԻՒՆ ԽԱԶԱՏՈՒՐԾԱՆ մոկացի ԳԱՂՈՒՍՏ ԳԱՂՕՅԵԱՆ

Ահա երկու պատկեր ևս, վարը, նահատակների շարքի բոլորովին վերջում: Երկու գեղջուկ գլուխներ սրով և գնդակով խոցած, երկար տարիներ կռացած արօրի վրայ՝ պատուում էին նրանք մայր երկրի սիրտը իրենց արնխում թշնամիներին կշտացնելու համար. վերջապես երբ դառնութեան բաժակը լրեց, ցաւը մսից ոսկորին անցաւ, արօրը թողին, զէնք առան. մաճին սովոր ջլտ

(Դննորդը նահատակը, որի պատկերը չկայ խմբի մէջ)

ձեռքին խորթ չեկաւ արեան գործիքը՝ քանի որ նա ճանապարհ էր հարթում դէպի սիրած արօրը, դէպի խաղաղ վաստակը: Ահա պինդ փակած են նրանց աչքերը, ծնօտներն իրար սղմած այնպէս, որ ասես դեռ լուում է նրանց նգովքը՝ պատիր խոստումներին հաւատալով զէնքը վայր դնող հային:

Խաղաղ են միւս բոլոր դէմքերը. ո՞վ կարող է ասել, թէ մահու սարսափը մի չնչին հետք ունի այնտեղ. ոչ մի ցաւ, ոչ մի վիշտ, կատարած սրբազան պարտքի, մշած պայքարի արդարութեան գիտակցութիւնն է, որ մեղմութեամբ փայլում է այդ դէմքերին, յաւիտենական խաղաղութիւնն է, որ նկատուում է այնտեղ:

Նահատակ ընկերներ, դուք անձնատուր եղաք՝ չկամենալով ձեր դիմադրութեամբ վտանգել Մահաճի հայ ազգաբնակչութիւնը: Բուք չգիտէիք, որ այդ գիւղացիներից ոմանք համակիր են եղել ձեր թշնամիներին, և այդ ողբերգական անգիտութեան մէջ զոհեցիք իսկական յեղափոխականին վայել ասպետական անվեհերութեամբ...

Հանգիստ ձեր ոսկորներին, թանկագին ընկերներ, ձեր տւած վերջին դասը սուրբ է մեզ համար. արիւնի տառերով արձանագրում ենք մեր յիշողութեան մէջ:

ԲԱԲՇԷՆԻ ԿՈՒԻԸ

(ՆԱՄԱԿ ՌԱՂԵՐՆԵՆ)

Աղբիւրի և իր քաջարի խումբին գոյութիւնը կառավարական շրջանակներու բուռն մտատանջութեան նիւթն եղած է ժամանակէ մը իվեր:

Նոր կուսակալը Պօլսէն եկած ատեն յատուկ հրա-

հանգ ստացած էր հնար եղածն ընել Աղբիւրը ողջ կամ մեռած ձեռք ձգելու համար:

Կառավարութիւնը զգուշացաւ սակայն իսկզբան աղմուկ հանելէ, եւրօպական ներկայացուցիչներու ուշը չհրաւիրելու համար այդ խումբ մը անւերներուն վրայ, որոնք հայ յեղափոխութեան անսպառ կորովը կը մարմնացնէին ջարդակոծ հայրենիքին մէջ: Այդ նպատակով էր, որ հայերէ և թիւրքերէ կազմած յանձնաժողով մը դեռ ամառս գիւղերը պտըտեցաւ գիւղացիներէն խոստում և ստորագրութիւն առնելու, որ հայ քաջերուն հիւրընկալութիւն չտուի:

Օգուտ չըրաւ:

Կառավարութիւնը կարծեց աւելի յաջողութիւն ունենալ բացարձակ հալածելով այդ կորիճները. և ահա սկսաւ ընդհարումներու շարք մը, որ աւելորդ անգամ մը երևան բերաւ հայ յեղափոխականին բարոյական և ռազմական գերազանցութիւնը թիւրք վարձկաններու հանդէպ:

Ընդհարումներու այդ շարքին մէջ նշանաւոր պիտի մնայ հոկտեմբեր 20-ի (հ. տ.) կռիւր:

Այդ օրը՝ Աղբիւրը և իր ընկերներէն 16 հոգի անցողաբար կը գտնէին քաղաքէս կէս ժամու չափ հեռու գտնուող Բարշէն գիւղը: Մատնութեան մը շնորհիւ — որուն աղբիւրը տակաւին այնպա կը մնայ — կառավարութիւնը լուր առնելով՝ իսկոյն ջոկատ մը զօրք կը խրկէ, որ առտուն կանուխ ժամը 4-ին (ըստ տաճկաց) կուգայ կը պաշարէ գիւղի չորս կողմն ու սարերը:

Աղբիւր՝ անցած դարձածէն իրազեկ, դուրս կ'ելլէ ընկերներով իր պահած տեղէն, կուի յարմար դիրք մը գտնելու, երբ թշնամին կը նկատէ անոնք և կրակ կը բանայ:

— Տիայք, կը պոռայ Աղբիւր, կուեցէք և դիմացի քարերը բարձրացէք:

Մեր քաջերը դիմադրելով թշնամի կրակին, անվերջով կը յառաջանան գիւղին հանդէպ գտնուող բլուրը: Այդ միջոցին թշնամի գնդակ մը մեր ընկերներէն մէկուն ոտքը կը վիրաւորէ թեթև կերպով:

Անգամ մը բլուրը հասնելէ ետք, մերոնք իսկոյն անջատ անջատ դիրքեր կը բռնեն քարերու ետև և հիմա իրենք են որ կըսկսին գնդակներու տարափը:

Ամբողջ երկու ժամ կը տևէ կռիւրը և թիւրք ջուկատը չի համարձակիր այլևս գլուխ բարձրացնել իր նախապէս գրաւած դիրքերէն:

Հրամանատարը կատղած քաղաք կը վերադառնայ թնդանօթներ վերցնելու և մնացած զօրքն ալ բերելու կուի դաշտը:

— Ինչպէս եղաւ, կը հարցնէ կուսակալը, պիտի բռնէք, խորտակէք այս անգամ թէ ոչ:

— Կամ կը կատորենք ամէնքն այլ կամ ողջ կը բռնենք, այս անգամ ձեռքընուս չեն ազատիր, կը պատասխանէ հրամանատարը:

Օգնութեան հրաւերը հասած էր այդ միջոցին շարժակայքի քիւրդերուն, և ասոնք բազմաթիւ խմբակներով կուգային կը խոնկէին կուխն տեղը: Ետ չէր մնացեր քաղաքի խուժանն ալ. Սերոբ փաշայի — այդպէս կը կոչեն իրենք Աղբիւրը — ձերբակալման գործին մասնակից գտնւելու պատիւը շատերը գրդած էր ձեռքն ինկած զէնքը վերցնել ու Բարշէն փութալ:

Բայց այդ ոգևորութիւնը շատ շուտ կըսկսի սմբել:

կուրի ասպարեզը դեռ չհասած, հեռաւոր տարածութեան վրայ, շալով կը սուրային ֆէդայիներու գնդակները, փոշին կը բարձրանար ուրքերնուն մօտ, և մահը կը տարածէր իր թևը խուժանի առաջին շարքերուն վրայ...

Շփոթն է կ'իյնայ խառնիճադանճին մէջ, և ինչպէս ծնճուկներու երամը ցանցրու կը փախչի ուրուրին առջև, այդպէս կը վազվզէին ողորմելիները մեր աներևոյթ գնդակներու սլացքէն ահաբեկ...

Ընդարձակ տափարակին վրայ այդ խօլ վաղվզուէր արագ ժպիտ մը կը սահեցնէ պահ մը ֆէդայիներուն կեկած շփոթներուն վրայէն:

Ժամը 6-էր երբ թնդանօթներու առաջին որոտը կ'արձագանգէ շրջակայքը...

Կանոնաւոր զօրքը կատարի կերպով կը կուէր, և անխնայ կը կրակէր իր փամփուշտները, մինչդեռ քաղաքէն անդադար ուղղամտութեք էր որ կը հասցնէին իրեն: Իսկ ֆէդայիները, առանց իրենց պաղարիւնը կորսնցնելու, արհամարհելով թնդանօթներու գոռուժը, անվրէպ և անընդհատ կ'արձակէին մօսինները իրենց ուղղարձներով հրետաձիգներուն վրայ: Ամէն անգամ երբ թնդանօթները պարպակէին ետք, անոնք կը մտենային լեցնելու վերստին, կը շէին մօսինները, կ'իյնար մէկը, և հրետաձիգները կը փակէին, թնդանօթները թողած երեսի վրայ: Քանի մը անյաջող փորձերէ ետք, հազարապետը կը հրամայէ ջոկատին միահամուռ կրակել բոլոր հրացանները, կը բարձրանայ խլացուցիչ որոտ մը, և այդ միջոցին հրետաձիգները կ'աճապարեն կերպով մը լեցնել թնդանօթները: Ռուսները կը սուրան, բայց կամ կ'անցնին ֆէդայիներու գլխուն վերէն, կամ կը դարձնեն դիրքերու առջևը, կը փշուրն ու կը փշուրին, կը դղրդեն գետինը, մազի չափ իսկ չլինասելով անոնց:

Ողևորութիւնն է որ կ'աճի ու կ'աճի այդ վրիպանքներէն, և մերինները նորէն կ'ուղղեն իրենց շեշտահար մօսինները հրետաձիգներուն վրայ, չորսը կ'իյնան դիտապատ, և անոնցմէ մէկը իրենց պետը, որ մեծ յարգ կը վայելէր կառավարութեան քով:

Թիւրք հրամանատարը կը շարի ու կը կատարի, տեսնելով թնդանօթներուն ալ անզօրութիւնը այդ ափ մը քաջերուն դէմ, և կը հրամայէ զօրքին ելլել դիրքերէն ու վրայ տար: Զօրքը կը շարժի, բայց հազիւ քանի մը քայլ առած, հայ գնդակներու տարափին տակ տերևի պէս կը թափթփին նախարձակները, և կը նահանջէ զօրքը, անիծելով հրամանատարը, և սրտին մէջ ուխտելով «Ղան-Ֆէդայիին» վրայ չերթալ ուրիշ անգամ:

Կուրը նորէն կը շարունակի հեռաւորութեան վրայ, և այդ գոռուժ-գոռուժին, գնդակներու շոցին մէջ երբեմն երբեմն կը լսի Աղբիւրին խրատաւորական խօսքերը: Մերինները առիւծ կտրած կը կուէն, կ'երգեն ու կը կուրին, և խանդավառութիւնը կը հասնի տակաւ իր ծայր աստիճանին, մինչդեռ իրենց դիմացը թշնամի դիակներ գետին կը գլորւին իրարու ետեւէ...

Ժամը 10-ին մօտերը թշնամի գնդակ մը գլխէն կը զարնէ մեր ընկերներէն բուլանըղցի ՍԱՐԳԻՍ-ը. քաջը անծպտուն կը կքի և կ'աւանդէ իր հոգին: Քովի ընկերը լուր կուտայ Աղբիւրին

- Սարգիս չի գիտեմ. քնաւ, ի՞նչ եղաւ:
- Բան չկայ, ան թող քնէ, դուք կուեցէք, կը պատասխանէ Աղբիւր:

Կուրն անդուլ կատարով կը տեւէ մինչև իրիկան մութը, բայց թշնամին իր բոլոր ճիգերուն հակառակ անզօր կը գտնուի մեր դիրքերուն մօտենայ:

Ալ ժամանակն է հեռանալու, բայց չորս կողմէն պաշարած են մերինները. թշնամին իր ներկայութիւնը կը մատնէ վայրենի աղաղակներով իր զոհ տուած այնչափ դիակներու տեսքէն մոլեգին:

Աղբիւր կը հաւաքէ իր ընկերները և բոլորը միասին անշուկ կ'իջնեն դիրքերու մէկ կողմէն, որ եթէ պատահին թիրքերուն՝ զարնն ու անցնին: Վայրէջքը կը կատարուի շատ յաջող կերպով: Եւ ֆէդայիներն արդէն բաւական հեռացած էին, երբ թշնամին կը շարունակէր տակաւին գնդակներ արձակել ամայացած դիրքերուն վրայ...

Մեր խումբէն մէկ հոգի կը նահատակուի, բուլանըղցի Սարգիսը, 2 ընկեր ալ թեթև կերպով կը վիրաւորւին: Թշնամին կորուստը 30-էն աւելի կը հաշուեն:

Կուրն օրը քաղաքին ամբողջ կը յարձակի հայոց խանութներուն վրայ կողոպտելու նպատակով. հայերը կը դիմարեն. երկու հոգի սպաննուած և 30 ալ վիրաւորուած են: Կառավարութիւնը կը փութայ սակայն խառնակութիւններուն առաջն առնել իսկոյն:

Քարէնի դէպքէն ետք տեղիս թիւրք ժողովուրդը ահ ու սարսափի մէջ է. ֆէդայիի աղլած սոսկումը իր գազաթնակետին հասած է, այնպէս որ մութը պատելէն ետք, ալ տնէն դուրս ելլել չկայ հիմա. գիշերներն ալ քուններին վրդոված է. կը վախնան որ Յերոք փաշան յանկարծ քաղաքի վրան չյարձակի:

Կառավարութիւնը զգուշութեան համար կրկնապատկել տուած է գիշերապահներու խումբերը:

Քարէնի դէպքը մեծ տպաւորութիւն թողած է նաև մեր անտարբերներուն վրայ. ողևորութեան շունչ մը սկսած է փչել հիմա. ալ հիմա պարծանքով ու յարգանքով կը յիշեն հայ ֆէդայիին անունը, որ նոր յոյս ու հաւատ բերաւ իրենց մարած սիրտերուն մէջ:

Փանք ու պատիւ ուրեմն ազատութեան այդ գինուրներուն:

Թ Ղ Ր Ա Կ Յ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Ն Ա Մ Ա Կ Կ. Պ Օ Լ Ս Է Ն

4/16 յունւար 99

Օրւան նորութիւնն է հիմա զինուորական տուրքերու տարւան մը յետաձգումը, որուն «Նորհը» պատրիարքը, իրեններուն ըսելով, «բրտնաթո՞ր» աշխատութեամբ հազիւ կրցաւ ձեռք բերել: Աս ալ հին աճ պարտութեան նոր տիպն է ուրիշ ոչինչ: Անցեալ տարի ալ իրաւ է, չպահանջեցին այդ տուրքը, բայց անոր փոխարէն ս օ ս ն ե ր ե ք տ ա ր ա ն տուրքը սկսան հաւաքել անողոք խստութեամբ:

Նոր խաղը հիմա ալ պիտի վերսկսին, և ճիշդ ըսելով սկսելու բան ալ չմնաց, որը պակաս թողուցին: Երկրէն ստացած մեր վերջին նամակները ընդվզի վայրենութիւններ կը պատմեն, կառավարութիւնը այրի կի-

ներու կերակուրի ամանը կը քաշէ, կը ծախէ. պանդխտութեան գացողներու տունները քարուքանդ կ'ընէ, տուրքի փոխարէն փայտն ու քարը ծախելու համար...

Գաղափար մը տարու համար երկրի տնտեսական քայքայուն վիճակի մասին, կը բաւէ յիշել հետեւեալ իրողութիւնը, որ տեղի ունեցած է վերջերս. հայ գիւղացի մը, իր սովալուկ ընտանիքին կտոր մը հաց ձարելէ յուսահատ, իր արօրի զոյգ մը եղջ ծախու հաներ է... քսան և եօթը (27) դահեկանի:

Այս լուրերը մեծ յուզում պատճառեցին հոս ազգային շրջանակներուն մէջ... բայց այդքան միայն: Հիմնաւոր գործ մը կատարելու, թշուառութեան այդ օրէ օր սպառնալից դիրքին համեմատ հզօր օժանդակութիւն մը կազմակերպելու կամքը պակսեցաւ մինչև հիմա և կը պակսի տակաւին:

Օրմանեանը իրաւատէր լինելէն նախամեծար համարեց մուրացիկի դերը: Ազգային ընդհանուր հանգանակութեան մը ձեռնարկումը Գուռը արգիլած էր, իր կողմէն 4,000 ոսկի խոստանալով, և այդ գումարը, որ երկու տարիէն աւելի է խոստացած է, ամբողջապէս ալ վճարւած չէ տակաւին: Հայոց պատրիարքը նորէն յիշեց իր պապուկի դերը, և ձեռքը երկնցուց, մնացորդ 1,000 ոսկին ալ ստանալու համար...

Մինչև երբ պատրիարքարանը պիտի շարունակէ ողորմութեան այդ փշուրներով խաբւիլ ու խաբել ժողովուրդը...

Որո՞ւ հետ կը խաղան. եթէ հաշի չառններ իսկ կեանքերու այն ահռելի զոհերը, ազգի մը ոտնակոխ եղած պատիւը, (որոնց հատուցումը Ազատութիւնը թերևս միայն կրնայ ըլլալ), հայ ժողովուրդը ջարդերուն պատճառով երբ լոկ նիւթական վնաս, մօտ չորս միլիօն օսմանեան ոսկիի կորուստ ունեցած է:

Պատրիարքը մոռնալու չէ որ իր պարտքն է յարգել տալ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ, իր պատիւն մէջ չարաչար թըշնամանաւ ժողովորդի մը: Ի՞նչ եղաւ իր երկու տարուան քծիւքներուն արդիւնքը. այդ հաշիւը պիտի պահանջուի իրմէն. թող չմոռնայ թէ այդ հաշիւը որքան հիննայ՝ այնքան աւելի խոստապահանջ պիտի գտնուի հայ ժողովուրդը, որ իր իրաւունքներուն դատաւարը կարգեց ղեկը, և ոչ իր անունով ողորմութիւն հաւարող:

Իրատէներու անյատակ տոպրակէն նոր մըն ալ լոյս ինկաւ. Պալատին առաջին քարտուղարութեան կողմէն կուսակախներուն ուղղած այդ իրատէն, — որ իրազեկ շրջանակներու ըսելով յատկապէս հայոց համար հրատարակած է — կը հրամայէ լուրջ միջոցներ ձեռք առնել «խաղաղութիւնը, անդորրութիւնն ու ապահովութիւնը անվթար պահելու և ժողովրդային դժգոհութեան ու արտոնջներու պատճառ չտալու համար» և այլն:

Աւելորդ կը համարինք աւելի երկար կանգ առնել հոս այս առթիւ: Իրատէներու ի՞նչ արժէք ունենալը ամէնքս ալ գիտենք: Արեւոր է չմոռնալ միայն իրատէին վերջաբանը, ուր ԵՂՄՈՒՅԸ կուսակախներուն ուղի կը հրաւիրէ «ԹԱՄԱՆԱԿԻ ԵՒ ԱՅՈՒԹԵԱՆ ՓՅՓՈՒԹԵԱՆ» վրայ: Մեկը գիտէինք ատ, իսկ հիմա արձանագրենք հոս, որ Արգիւլ Համիդ Խան Ղազն ալ պաշտօնապէս կը խոստովանի այդ փափկութիւնը... կրէտի ազատումէն ետք միայն:

ԿՕՎԿԱՍԵԱՆ ԽԱՐԻԿՆԵՐ

ԱՌԱՋԻՆ ՆԱՄԱԿ

Պետերբուրգ, 10/22 յուն. 99.

Պատմում են, որ Անդիժանի ապստամբութեան առիթով Չմերային պալատում կայացած «արքայական» խորհրդակցութեան ժամանակ, Բօմանօյլների տոհմին պատկանող մեծ իշխաններից մէկը, որ, իբրև բացառութիւն, կարողացել է արքայական տիտղոսին միացնել մի քանի ազատական զգացմունքներ՝ վրդոված բացականչեց.

— Բսան տարի է, ինչ լուր էմ այդ ուսացման փրկարար նախագծերի մասին և մեզ խոստացած անթիւ բարիքների փոխարէն այն էմ տեսնում, որ Լեհաստանում ատում են ուռսին, Ֆինլանդիայում արհամարհում են մեզ, Վօվկասում՝ նախկին սիրոյ փոխարէն՝ սկիզբն է առել մի համատարած թշնամութիւն գէպի մեզ և մինչև իսկ Անդիժանում, ուր դեռ չեն չորացել ուռսաց զօրքի արեան հեղքերը, ապստամբութեան պատրաստութիւններ են տեսնում...

Ռ ու ս ա ց ու մ, ահա այդ բանն է, որի շուրջը ներկայումս պատում է Պօբեդանօսցէվեան ճնշող քաղաքականութիւնը Ռուսաստանի բոլոր ծայրերում, և եթէ ուզում էք, նոյն իսկ կենտրոնում, որովհետև զտնում են, որ այժմ նոյնիսկ ուռսների մէջ կան ուռսներ, որոնց պէտք է ուսացնել, համարելով նրանց «ոչ-բաւականաչափ ուռս», ներկայ «կուրսի» տեսակետից: Բնական կը համարէք ուրբեմն, որ ստանալով ձեր հրակերը՝ երբեմն-երբեմն այստեղից «խաբրիկներ» ուղարկելու Վօվկասի մասին, ես սկսում էմ հէնց այդ «ուսացման» հարցից, որի վրայ այնքան անձնազոհաբար քրտինք են թափում՝ կօվկասեան ղեկավարները, իրենց գրուխ ունենալով դեռ նմանը չտեսնած մի այնպիսի կառավարչապետ, ինչպիսին է սենատօր իշխան Գօլցին...

Բայց նախ մի պատիկ շեղում
Գլխաւորապէս 1863-ի լեհական համարձակ, բայց անյաջող շարժումից յետոյ էր, որ Ռուսաստանում գլուխ բարձրացրեց հպատակ ազգութիւնների ուսացման քաղաքականութիւնը: Սակայն շնորհիւ Ալեքսանդր I-ի որի միտքը մի քանի հզօր թուիչքներ գործեց և որը ընդունակ էր օրինաւոր խորհրդականներ ընտրելու, այդ խաւար քարոզը չկարողացաւ լայն ձանապարհ բանալ: Բայց անցան օրեր-տարիներ, և տեղի ունեցաւ մարտի 1-ի սպանութիւնը: Այն ժամանակ համարեա կայսեր դիակը հողին յանձնելու հետ միասին Պետերբուրգից՝ հեռու տարադրեցին նրա շրջապատողները, իսկ նոր կայսեր մտերիմ խորհրդատուները, յանձին Յօլստօյի և Պօբեդանօսցէվի համիդըլով Ալեքսանդր III-ին, որ մարտի 1-ի սպանութիւնը և ազգայնական հարցերը պետութեան ծայրերում՝ ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ նախորդ կայսրութեան ազատական հովերի արդիւնք, հրապարակ բերեցին մի այլ ծրագիր, որի հիմնական կետերից մէկն էր կազմում ուսացման խնդիրը: «Ռուսացման» գործը՝ ուրիշ տեղերի հետ միասին կօվկասումն ևս յառաջ տանելու համար՝ անհրաժեշտ դատեցին միանգամայն փոխել կօվկասեան

վարչութեան ուղղութիւնը, որը՝ յանձին փոխարքայ մեծ իշխան Միխայիլ Նիկոլաեվիչին՝ համապատասխան չէր նոր հոսանքին, և ահա այդ նպատակով ջնջեց կովկասեան «փոխարքայութիւնը»։ Միխայիլ Նիկոլաեվիչը, իրաւ աննպատակաբար մարդ, պահեց Պետերբուրգում և նրա տեղը կառավարչապետի տիրոջով, Թիֆլիզ ուղարկեց իշխան Դոնդուկով-Վորսակովը։

Միխայիլ Նիկոլաեվիչը կսկծալի սրտով հեռացաւ Վովկասից, որի հետ նա տարիների ընթացքում կապած էր լաւ զգացմունքներով։ Ես կը պատմեմ մի դէպք միայն, ցոյց տալու համար, թէ ինչքան սերտ էր այդ կապը։ Ռուս-թիւրքական պատերազմի սկիզբներին, երբ Թիֆլիզի հայերը փոխարքայի միջոցով մի ուղերձ ներկայացրին կայսրին՝ խնդրելով պաշտպան հանդիսանալ Օսմանեան Հայաստանի տանջուած ժողովուրդին, գերմանական լրագրերում տպագրեցին լուրեր, թէ Վովկասի հայերը՝ իրենց մի ականաւոր ներկայացուցչի միջոցով ինքնավար Հայաստանի թագը առաջարկում են մեծ իշխան Միխայիլ Նիկոլաեվիչին։ Այդ լուրերը, ճշմարիտ է շատ հեռու էին իրականութիւնից, քանի որ մինչ այժմ էլ ինքնավար Հայաստանի փոխարէն Թիւրքիայում գոյութիւն ունի միայն Հայկական դժոխք, բայց, ինչպէս երևում է, Պետերբուրգում, 80-ական թւականներին իսկ չէին մոռացել այդ՝ փոխարքայութիւնը ջնջելու ու փոխարքային Վովկասից հեռացնելու գործը շտապեցնելու համար...

Վովկասը, ցաւ է ասել, շատ շուտ զգաց, որ այդ երկու բարձր պաշտօնեաների փոփոխութիւնը լուր անձնաւորութիւնների փոփոխում չէ, այլ ամբողջ սիստեմի Թիֆլիզի մի քանի շրջաններում, ճիշդ է, յոյսեր կային, որ նոր կառավարչապետը իր կոչման բարձրութեան վրայ կը լինի, քանի որ յայտնի էր, որ նա նոր ազատուած Բօլզարիայի ինքնավարութեան գործադրողն եղաւ, բայց այդ յոյսերը շատ շուտով աներևոյթ եղան և յայտնեց, որ իշխան Դոնդուկով-Վորսակովի «բօլզարական անցեալից» մնացել են միայն դժգոյն յիշատակների փշուանքներ, Հաղիւ մի տարի անցած, իշխանը, արձագանգ տալով Պետերբուրգի յայտնի շրջաններին, սկսեց «դակղաներ» (զեկուցումներ) տալ թէ Վովկասի հայերը սեպարատիստական (անջատական) ձգտումներ են ցոյց տալիս և ուրեմն հարկաւոր է առաջն առնել մուսուլմանի որ Վովկասը ռուսաց տիրապետութեան տակ անցնելուց յետոյ, երբեք առիթ չի տւել այդ տեսակ լծնամական «դակղաների» և կասկածների... Եւ «առաջն առնելու» սկզբի քայլն այն եղաւ, որ 1885 թւին, ամբողջ Ռուսաստանի և Եւրոպայի աչքերի առաջ նա փակեց հայոց եկեղեցական դպրոցները, թւում մօտ 500, փորոցներում թողնելով այդ դպրոցներում սովորող մօտ 20 հազար երկու սեռի երեխաներ՝ 900 ուսուցիչներով և վարժուհիներով...

Որպիսի՞ բռնութիւն... Այդ տխուր, նմանը չտեսնուած անարդարութեան ակնատեսները պատմում են, որ ամբողջ Անդրկովկասի ժողովուրդը, նոյն իսկ շատ տեղ հայերի հետ միասին վրացիին, թուրքը, ռուսը արտասուքները չէին կարողանում զսպել երբ տեսնում էին, թէ ինչպէս ոստիկանները՝ հրելով և խփելով՝ ուսուսնարաններից դուրս էին քշում փոքրիկ, 10-12 տարեկան անմեղ երեխաներին, որոնք դրբերը կռան տակ առած, կծկւած դրպ-

րոցների սենեակներում և պատշգամբներում, լաց ու կոծով գոչում էին.

— «Մի դուրս արէք, մենք ուզում ենք կարգաւ ինչու էք դուրս անում...»

Իսկ պ. Եանուկիին, կովկասեան ուսումնարանական շրջանի այդ չար հրեշտակը, որ իր ամբողջ 50-ամեայ գործունէութեան ընթացքում չի բաց արել գոնէ մի երրորդ մասը այն դպրոցների, որ նա մի ամսում փակեց՝ ոգևորուած զեկուցումներ էր տալիս միմիստրին և կառավարչապետին, թէ «գործը յաջողութեամբ է առաջ գնում» — այսինքն՝ դպրոցները փակում են առանց ընդդիմադրութեան հայերի կողմից։ Ժողովուրդական «ուսուսնարաններ» պաշտօնեային, իհարկէ, վայել էր հըպարտանալ դպրոցների փակումով մի այնպիսի երկրի մէջ, որը իր խաղաղ զարգացման համար՝ մի կարիք միայն ունի, այն է՝ դպրոցների կարիք... Այսպէս էր այն ժամանակի «կուրսը», և Եանուկիին հանգիստ խղճով ստանում էր իր այդ «ուսացման» եռանդի համար նոր շքանշաններ, բարձր աստիճաններ...

Վրայ հասաւ 1887 թւականը — մի անմոռանալի տարի կովկասեան հայերի պատմութեան մէջ։ Պետք է մտցւէր ընդհանուր զինուորագրութիւն, մի նորութիւն, որ անձնասօթ էր հային ամէն տեղ, սկսած այն օրից, երբ նա զրկեց իր քաղաքական անկախութիւնից։ Ռուսացման գործի գլուխ անցած պաշտօնեաները, իշխան Դոնդուկով-Վորսակովի ղեկավարութեամբ, շտապեցին այդ առիթն էլ շահագործել ցոյց տալու համար, որ հայերը դէմ են այդ կարգադրութեան, որ Անդրկովկասի զանազան կողմերում դիմադրութիւններ են պատրաստում և ուրեմն պէտք է խիստ միջոցներ ձեռք առնել... Եւ Թիֆլիզի իշխանութեան կողմից, ինչպէս հաստատ յայտնի է, հրամաններ տրւեցին՝ պատրաստ լինել ամէնամիջոց փորձերն անգամ փշրելու։ Այդպիսով պետական մի այնպիսի պարզ կարգադրութիւն, ինչպիսին է հայրենիքի պաշտպանութեան գործը ընդհանրացնելը զինուորագրութեան միջոցով՝ դարձաւ մի կողմից մի նոր զէնք «ուսացում» տարածելու և միւս կողմից՝ կասկածներ յարուցանելու...

Սակայն Վովկասի ամբողջ աղագանակութիւնը, բացի մահաճակատներից՝ այդ նոր փորձանքով ևս չբացաւ դուրս։ Դա անսպասելի էր կովկասեան իշխանութեան համար — անսպասելի մանաւանդ այն պատճառով, որ իշխանութեան ներկայացուցիչներին յայտնի էր, թէ ինչ այլանդակ լուրեր են պարտում ամբոխի մէջ զինուորագրութեան պատճառով հաւատացնում էին, թէ հայ զինուորացուներին պէտք է տանեն Ռուսաստանի խորքերը և այլևս չպիտի վերադարձնեն, պատմում էին, թէ հայ ս ա լ դ ա թ ի ն (զինուոր) պիտի ստիպեն կրօնը փոխել, լեզուն մուսուլման և վերջումն էլ ռուս աղջկայ հետ պսակել և ռուսանալ... Այդ բոլորը լաւ գիտէին իշխանութեան ներկայացուցիչները, իրենց անթիւ լքատեսների միջոցով, բայց մի որ և է «հայկական շարժում» ստեղծելու տենչանքը այնքան մեծ էր յայտնի շրջաններում, որ ոչ մի կարգադրութիւն չէրաւ որ և է կերպով պարզելու այդ թիրիմացութիւնները և հասկացնելու ամբոխին, որ նա սխալած է։

Հայերի համար այս բոլորովին նոր Եանուկիին սկզբնաւորութեան միջոցին միայն մի դէպք պատահեց, որը ես անհրաժեշտ եմ համարում պատմել, որովհետ-

տե դա, իմ կարծիքով, կրկին անգամ ցղց է տալիս թէ երբեմն ինչ վայրենութեան է հասնում իշխանութեան անխղճութիւնը Անդրկովկասում: Ղարաբաղի յետ ընկած ծմակներում, նահապետականութեան մշուշով ծածկւած Յաթիւեան գիւղերից մեկում, պառաւ կանայք, կուրծքները ծեծելով՝ պատմում էին միմեանց, որ իրենց տղաներին «սալդաթ» ասանելուց յետոյ՝ իրենց աղջիկներն էլ պիտի տանեն՝ ուսուցանելով «կին դարձնելու համար... Երևակայել կարող էք, թէ մի այդպիսի սոսկալի շշուկ, առանց հերքման մնալով՝ որքան էր վիրաւորում ընտանեկան խիստ բարբերով կրթւած գիւղացիների սիրտն ու հոգին... Այդ բոլորը լաւ գիտէր նահապետական սոսկալութիւնը, բայց փոխանակ մի պաշտօնեայի, մի հոգեւորականի կամ մի այլ միջոցով պարզելու այդ թիւրիմացութիւնները, հրամանագրեց Զանգեզուրի ոստիկանութեան «լաւ պատրաստութիւններով» գնալ այն գիւղը և ամէն մի փորձ տեղն ու տեղը ոչնչացնել... Տեղի ունեցաւ չտեսնւած մի բռնութիւն... Երբ ԾՕ-ամեայ մի հայ գեղջկուհի և գիւղական լաւագործ հայ քահանան քերան բաց արին, թէ յիրանք թագաւորի թախտին ղուրբան կերթան, բայց իրանց աղջիկներին չեն տայ, որ ուստի կին շինեն... «Նրանց իսկոյն կալանաւորեցին, գանապետեցին և, իբրև «պետական յանցաւորներ», ամէնախիստ հսկողութեան տակ ուղարկեցին կենտրոնական բանտը... Զգտնուեց մի հատիկ օրինաւոր պաշտօնեայ, որ ասէր. «մայրիկ ջան, սխալում ես, թագաւորը չի թող տայ, որ քո աղջկան քեզանից խլին. խլողին էլ ընդհակառակը, օրէնքով կը պատժի»: Եւ փոխանակ պատժելու այդ տեսակ իշխանաւորներին, ԾՕ-ամեայ գեղջկուհուն և ծերունի քահանային տանջեցին պստրավայրերում, որովհետև նրանք համարձակեւ էին ասելու, թէ «մեր աղջիկներին չենք տալ, որ ուսուսալ դաթի կին շինէք...»

Եւ այդ դարձեալ յանուն «ուսացման»...

Բարեբախտաբար այդ գրութիւնը ընդհատուեց: Պետերբուրգի կառավարչական շրջաններում երևան եկաւ քաղաքավար դժգոհութիւն այդ ծայրայեղ միջոցների դէմ: Ինքը Դոնդուկով-Վորսակով անընդունակ դարձաւ գործերով զբաղւելու. նա ընդունում էր իրան դիմող և գործի մարդոց առաւօտեան ժամը 7-ին միայն, որովհետև դրանից յետոյ՝ մինչև ուշ գիշեր՝ նա գինու գերի էր... Եւ ահա երբ նա ասպարէզից իջաւ, Պետերբուրգում «նպատակայարմար» դատեցին կառավարչական պետի պաշտօնը յանձնել գեներալ Շերեմետովին, որը դեռ կառավարչապետի օգնական եղած ժամանակ ճանաչւած էր իբրև խաղաղ և տեղական տարրերի հետ հաշտութիւն կայացնելու քաղաքականութեան կողմնակից: Ճշմարիտ է, Շերեմետով, իբրև պետական մարդ, շատ խոշոր ուժ էր, և, ինչպէս ասում են, երկնքից աստղեր չէր վէր բերում, բայց իբրև հակառակորդ «հալածուեց քաղաքականութեան» և իբրև բարեխիղճ կառավարիչ իր գործունէութեամբ աւելի օգտակար եղաւ նրկիին, քան թէ միւսները իրենց «կարևոր» ծրագրերով... Եւ այդ պատճառով Շերեմետովի յիշատակը մինչև այժմ էլ յարգանքի խոր զգացմունքներ է յարուցանում կովկասեան ազգերի բոլոր խաւերում:

Բայց ահա եկաւ արտասովոր լիազօրութիւններով իշխան Գոլիցինը և սկսեց «ուսացման» ու «Տայկական

Հայածանքների» մի այնպիսի շրջան, որի նմանը մինչև այժմ կովկասում ոչ ոք չի տեսել և չի յիշում... Այս նոր «շրջանը» շատ բնորոշ է և հետաքրքրական, ուստի ես կը ներեմ նրան մի առանձին թղթակցութիւն, յաջորդ անգամ...

Վերջացնում եմ նամակս մի նկատողութեամբ: Գուցէ, իմ յաջորդ թղթակցութիւնների մէջ՝ ծանր փաստերի ազդեցութեան տակ, ես ակամայ դուրս գամ չափաւորութեան շրջանակից, որի մէջ աշխատեցի մնալ այս անգամ, և գործ ածեմ կծու, դառն լեզու: Բայց դա չի նշանակի, թէ այս տողերի գրողը ներշնչւած է թշնամութեամբ դէպի Ռուսաստանը:

Ընդհակառակը: Ես ուսու ժողովրդի անկեղծ բարեկամն եմ և շատերի հետ չեմ ուրանում այն փաստը, որ կովկասը Ռուսաստանի շնորհիւ յարեց եւրոպական քաղաքակրթութեան: Բայց այդ խոստովանել չի նշանակում լռել և թագցնել բռնութեան և անարդարութեան սոսկալի փաստերը, որոնք ոչ միայն ճնշում են փոքրիկ ազգերը, այլև արատաւորելով Ռուսաստանի համբարը, ջլատում են նրա ներքին զարգացումը: Եթէ Ռուսաստանի մէջ լինէր մամուլի ու խօսքի գէթ մասնակի ազատութիւն, ամէն մի օրինաւոր քաղաքացի իր պարտքը կը համարէր նոյնիսկ պետութեան մէջ բարձրացնել իր բողոքը «ուսացման» անունով կատարուող ճնշման դէմ, ինչպէս այդ արեցին Պետերբուրգի մի քանի հրատարակութիւններ անցեալ տարի, երբ կայսրը պոյեզեց Լեհաստան և այդ առիթով կարելի եղաւ, գէթ մի քանի օր, խօսալ ուսուլեհական յարաբերութիւնների մասին: Բայց, դժբախտաբար, այդ ազատութիւնը չկայ Ռուսաստանում, ուստի շնորհիւ կրիստիկայի և բողոքի բացակայութեան, այդ «պօլիտիկան» գնալով դառնում է աւելի ամբարտաւան, աւելի անսանձ...

Է. ԱԿՈՒՆԻ.

Ք Ա Ն Ա Ք Ա Կ Ա Ն Տ Ե Ս ՈՒ Թ Ի Ն

1898

Տարիները ըստ երևոյթի նմանում են իրար: Ամէն տարի մենք հանդիսատես ենք միևնոյն լարւած համաշխարհային ձգնաժամին, որը փոխանակ լուծւելու, աւելի ևս կնճռուում է. ամէն տարի նոր-նոր անակնկալներ մըթնեցնում են քաղաքական հօրիզօնը և ընդհանուր պատերազմի յարաձուն երկիւղը միշտ աւելի և աւելի պաշարում է քաղաքակիրթ մարդկութեան:

Պատմութիւնը սական կատարում է իր պաշտօնը: Մի քայլ դէպի աջ, մի քայլ դէպի ձախ, ոլոր-մոլոր առաջ է մղում պատմութեան անիւը, անընդհատ յեղաշրջելով ու կերպարանափոխելով ազգերի սօցիալական-քաղաքական գոյութիւնը. հին շէնքերը փլատակւում են և նրանց տեղ նորերն են կառուցուում, ամբողջ պետութիւններ, որոնք երբեմն քաղաքակրթութեան հուշակաւոր որրաններն էին համարուում, կործանուում են կամաց-կամաց և նրանց փոխարեն բարձրանում են ուրիշները, աւելի կենսունակները: Երէկ թզուկ Եսպոնիան էր, որ ուժղին մի հարւածով դետին փոեց փիթիսարի Չինաստանին, այսօր Հիւս. Ամերիկայի Միացեալ

Նահանգներն են, որ մի շարք փայլուն յաղթութիւններով դուրս քշեցին սպանիացիներին իրենց լայնարձակ գաղութներէրց: Հին աշխարհը նահանջում է նոր աշխարհի գրոհի առջև... Նոր-նոր ազատ ու ինքնավար երկիրներ դարաւոր անարգ գերութեան լուծը թօթափելով՝ հիւրընկալում են քաղաքակիրթ ժողովուրդների հսկայական գերդաստանի մէջ, դա միշտ միևնոյն դրաման է, որ խաղացում է հասարակական էւօլիցիայի թատրի վրայ: մարդկային արիւնոտ պատմութեան միջեց կասկարմիր գծով անցնում է ժողովուրդային ազատագրութիւնների պայծառ ու յաղթական շարքը, որը տակաւին չի ասել իր վերջին խօսքը:

Քաղաքական ծանրակշիռ դէպքեր ալեկոծեցին միջազգային դրութիւնը 1898-ին: Համաշխարհային քաղաքականութեան համար ամենամեծական իրողութիւնն այն է՝ որ Հիւս. Ամերիկան, Սպանիայի հետ ունեցած իր պատերազմից յետոյ, դարձաւ հաւանարագոր գործուն մեծ պետութիւնների արեօպագի մէջ: Հարկ չէր երկարելու, թէ որչափ բարերար եղաւ իր հետևանքներով այդ պատերազմը, որի սկզբնապատճառը Վուբան էր — սպանիական բարբարոսութիւններին մասնաւոր Անտիլեան մեծածաւալ կղզին: Ապրիլի 23-ին հրատարակեց ազատարար պատերազմը և օգոստոսի 7-ին Սպանիան՝ յուսահատ իր կրած սարսափելի ջարդերից՝ հանդիսաւոր կերպով հրաժարեց Վուբայից... Իր ժամանակին գրեւէ էինք արդէն այն դիւցազնական ու անվեհեր պայքարի մասին, որ 40-ական թւերից սկսած մըրդել էր յեղափոխական Վուբան: Նա ևս զոհ էր սարսափի ու թայանի արիւնոտ քաղաքականութեան, և Սպանիան՝ կուբացիների դարաւոր դահիճը՝ այդ խելացնոր քաղաքականութեամբ իր սեփական գերեզմանը փորեց, այն ինչ Վուբայի համար բացեց արշալոյսը մի նոր, ազատ ու երջանիկ կեանքի:

Պարիզում կնքած դաշինքի համաձայն՝ Հիւս. Ամերիկան ոչ միայն իր հովանաւորութիւնը հաստատեց Վուբայի վրայ, այլ և իւրացրեց Ֆիլիպպեան կղզիները, որով նա մտաւ անմիջական շփման մէջ եւրօպական մեծ պետութիւնների շահերի հետ արևելեան Ասիայում, ուր վաղ թէ ոչ պիտի մշուէին քաղաքական աշխարհի ամենակնճոտ հարցերը:

Ամերիկան ևս ուրք կոխեց միլիտարիզմի ճանապարհի վրայ, նրա նաւատորմը այսօր ոչնչով պակաս չէ գերմանականից կամ ռուսականից, բայց նա դեռ զինուում է. վերջին նախաձեռնելով հրապուրած՝ նա ցամաքային ու ծովային զօրութեան խոշոր ծրագրեր է կազմում:

Միացեալ Նահանգների այդ յանկարծական թռիչքը խիստ կարևոր է մասնաւոր երկու աշխարհակալող տերութիւնների՝ Անգլիայի և Ռուսաստանի փոխադարձ յարաբերութիւնների տեսակէտից: Այդ յարաբերութիւնները կամ աւելի որոշ ասենք՝ այդ հակամարտութիւնը երկու տիտանների միջև այսօր, ինչպէս միշտ, ներկայացնում է դեռ համաշխարհային քաղաքականութեան ծանրութեան կենտրոնը, որի շուրջը զուգորդում են անթիւ մանր ու խոշոր խնդիրներ:

Հակամարտութիւն, որ բացարձակ թշնամութեան է վերածւած. նա երևում է գրեթէ ամէն տեղ, մօտ ու հեռու արևելքում և եւրօպական ցամաքի վրայ. նա արտայայտում է գրեթէ ամէն մի քաղաքական անցքի

միջոցին: սպանամերիկեան պատերազմ, չինական խընդիր, Թիւրքիայի վերանորոգում, հայոց հարց, Եգիպտոս, Ֆաշօղայի միջադէպ, գինթափութեան առաջարկ և այլն և այլն, — կայ արդեօք միջազգային կշիռ ունեցող որ և է խնդիր, որ ուղղակի կամ անուղղակի չջողափէր ազգերի ճակատագրի վրայ ծանրացող երկու վիթխարի ուժերի այդ ահաւոր հակամարտութիւնը:

Պատերազմը և Ամերիկայի յաղթութիւնը մօտեցրին երկու անգլուսաքսօն ցեղերը, որոնք աննշան պատճառներով զատուած էին միմեկէ այն: Պատերազմի միջոցին Անգլիան չէր թագցնում իր ջերմ համակրանքը դէպի Միացեալ Նահանգների հանրապետութիւնը. Անգլիայում իրար յաջորդող քաղաքական ճառեր ծանուցանում էին արդէն երկու արիւնակից պետութիւնների մօտալուտ դաշնակցութեան մասին: Անգլիան Ռուսիայի դէմ զրահաւորելով՝ որոշել է հրաժեշտ տալ բազմիցս հռչակած splendid isolation-ին (մեհապանծ մեկուսացում) և նիզակից փնտռել: Այսօր հեռանկարի մէջ նշմարում է արդէն Թայրագոյն Արևելքում մի նոր երրեակ նիզակակցութիւն, որը պիտի ուղղի էսպէս ռուսական աշխարհակալութիւնների դէմ:

Նախորդ տարում Անգլիայի և Ռուսաստանի հակառակութիւնը շինաստանում մի վայրկեան շատ սուր կերպարանք առաւ: Երբ խաղաղ ճանապարհով Գերմանիան գրաւեց Վիսու-Չէու ծովախորշը, և անմիջապէս սկսեց մի տենդային որսորդութիւն, ուր սուխուի բաժինը Ռուսիային ընկաւ: Չեռք բերելով Պորտ-Սթրիտը, նա միևնոյն ժամանակ իրաւունք ստացաւ սփրիթեան երկաթուղու դիժը հասցնել մինչև իր այդ գրաւած կէտը Մանջուրիայի վրայով: Անգլիան՝ զայրացած Ռուսաստանի այդ աջողութիւններից՝ բողբոջեց հրապարակական գրգռիչ ճառերով: Բողբոջեց ու լռեց:

Սակայն պէտք է խոստովանել, որ շնայելով Թայրագոյն Արևելքում կրած այդ ձախուղութեան՝ Անգլիայի պրէստիժը ընդհանուր առմամբ զգալի կերպով բարձրացաւ 1898-ում: Զօն Բուլը անցեալ տարի մի անգամ ևս շեշտեց իր առաջնորդող դերը համաշխարհային քաղաքականութեան մէջ, նա բարեկամացաւ Հիւս. Ամերիկայի հետ և — որ գրեթէ անսպասելի էր — մերձեցաւ նաև Գերմանիային: Անգլիայի և Գերմանիայի միջև այսօր նոյնիսկ մի դաշինք է կապուած, որի էութիւնը յայտնի չէ տակաւին, բայց նա վերաբերում է երկու պետութիւնների համերաշխ քաղաքականութեան՝ Ափրիկեում:

Գոնւելով այդքան նպաստաւոր հանգամանքների մէջ՝ Անգլիան սուր կերպով յարձակեց Փրանսիայի վրայ: Ֆաշօղայի միջադէպը անցեալ տարւայ քաղաքական ամենանշանաւոր անցքերից մինը պէտք է համարել: Փրանսիան, վստահ լինելով թերևս իր հզօր դաշնակցի՝ աջակցութեան վրայ, փորձեց խախտել անգլիական զօրութիւնը նեղօսի հովտում: Սակայն ստիպւեց խոնարհել Անգլիայի գերազանցութեան առջև և դեռ երկիւղ են կրում, որ Զօն Բուլը թերևս չբաւականանայ Ֆաշօղայի յաղթանակով... Այդ տարակուսանքներին ուժ է տալիս Անգլիայի անընդհատ զրահաւորելը:

Բրիտանական գերազանցութիւնը, որ շնորհիւ վերջին տարիներում արած մի շարք ամթալի զիջումներին՝ բաւականաչափ նսեմացել էր՝ կրկին զգալ տւեց իր ուժը երկրագնդի չորս կողմերում: Հզօր Փրանսիայի խո-

նարհանելը, Սուգանի փայլուն յաղթութիւնները և միւս կողմից՝ ամերիկեան ու գերմանական բարեկամութիւնը բարձրացրին անգլիական ազդեցութիւնը Զինաստանում և ամէն տեղ, ամէն տեղ զգացին, որ աշխարհիս ճակատագիրը չէ ենթարկած միայն միահեծան ցարի քմահաճ հրամանատարութեան:

Փրանսիան օրըստօրէ փոքրանում է: Ներքուստ ջլատուած և ուժասպառ, արտաքուստ անօգնական ու անմխիթար: Միշտ աւելի և աւելի կորցնում է նա իր կշիռը միջազգային քաղաքականութեան մէջ: Եթէ նախապաշարուած լինէինք, պիտի ասէինք, որ նախահնամութեան արդար վրէժխնդրութիւնն է ցոլում: Ֆրանսիայի այժմեան ողբալի կացութեան մէջ — վրէժը հազարաւոր խողխողած հայերի՝ որոնց արիւնի մէջ այնքան ոճրագործ կերպով մեղսակից եղաւ Հանօսօսների Ֆրանսիան, այն Ֆրանսիան՝ որ իր վաղեմի ասպետական աւանդութիւնները ոտնակոխ անելով իր դաշնակցի ստրկական կամակատարն է հանդիսանում արևելեան արիւնոտ ողբերգութեան մէջ:

Ինչեր չեղանքին Ֆրանսիական շօվինիստները Ռուսիայի հետ բարեկամանալով... Իսկ այժմ ամէնատագնապալից վայրկեանների մէջ հզօր դաշնակիցը ձգում նրանց իսաստ բախտի: Անգլիան հանդիսաւոր կերպով սպանում է Ֆրանսիային, խոնարհեցնում է նրան, իսկ այդ խնկարկած դաշնակիցը տեղից չի շարժուում ու խոր լուծիւն է պահում: Ֆրանսիան վառուած է տակաւին «ուրվանչ»-ի տենչաքնքրով, իսկ Ռուսաստանը զինաթափութիւն ու խաղաղութիւն է հռչակում: Ֆրանսիան պարզ տեսնում է, որ իկըր Ռուսաստանի ձեռքին գործիք լինելուց զատ՝ ոչ մի ակնկալութիւն չունի նրանից: Յարաբերութիւնները պարզում են, երկպետեան դաշնակցութեան խախտու լինելը գնալով միշտ աւելի շեշտուում է: Ֆրանսիայի լաւագոյն զաւակները վաղուց արդէն գուշակել էին այդ:

Յանուն համամարդկային իդէալների չէր, որ Ռուսիայի վեհապետը միջազգային յարաբերութիւնների լարած վիճակում յանկարծ հրապարակ նետեց իր շառաջալից մանիֆէստը: Թերևս Նիկոլա: 11 անձամբ ներշնչուած է համաշխարհային խաղաղութեան ոգով, բայց երբեք չպիտի մոռանանք, որ մանիֆէստը ուսուական դիւանատնից է բղխում և ուրեմն անհրաժեշտաբար իր պատճառական աղբիւրն ունի ուսուական շահերի մէջ:

Արտաքուստ ծափահարեցին, խնկարկեցին խաղաղարար ցարին, բայց ներքուստ ոչ ոք չգայթակղեց, ոչ ոք չհաւատաց: ապացոյց՝ որ այսօր աւելի քան երբ և իցէ պետութիւնները հսկայական ճիգեր են թափում աճեցնելու իրենց զօրքն ու նաւատորմը: Գերմանական կայսրը աւանջին էր, որ ողջունեց ցարի մանիֆէստը, և ողջունեց, ասելով՝ որ նա տեսնում է խաղաղութեան գրաւականը միայն գերմանական ուժերի կազմ ու պատրաստ զօրքի մէջ: Դա մի քաղաքավար ապտակ էր ցարիզմին Վիլհէլմ կայսրի կողմից, և որքան էլ վերջինս ջանք թափէ, չպիտի աջողէ այլևս սիրաշահել իր «երօրը», «բարեկամին», Նիկոլա 11-ին: Արդէն Անգլիային ձեռք մեկնելով և սուլթանական մրցակիւնէսում յաղթական պսակները վայելելով՝ Վիլհէլմ կայսրը անըզպետ ձգեց իր և ցարի կառավարութեան միջև:

Թէ որքան ազդեցութիւն ունեցաւ այդ մանիֆէստը խաղաղութեան գործի վրայ — այդ ցոյց են տալիս, ի միջի այլոց, հետեւեալ փաստերը: Գերմանական Ռայխստագը գումարելուն պէս՝ կառավարութիւնը պահանջեց զօրքի համար մինչև օրս եղած ահագին ծախքերին աւելացնել 28-ական միլիօն մարկ իւրաքանչիւր տարի և 130 միլիօն միանաւազ. և դա դեռ սկիզբն է: Միացեալ Նահանգներում մտածում են վերակազմել ցամաքային զօրութիւնը և ստեղծել 100,000 մշտակայ զօրք: Բայց մանաւանդ տենդային ցասկոտութեամբ զինուում է Անգլիան: Լաւ հասկանալով, որ խաղաղութեան մանիֆէստը գլխաւորապէս իր դէմ է ուղղուած՝ նա հրեշտային գումարներ է վատնում՝ իր վիթխարի նաւատորմը աւելի ևս ուժեղացնելու:

Ինքը Ռուսաստանը ևս յետ չի մնում: «Թայմզ»-ի թղթակիցը վերջին պահուն հաղորդում է Սեվաստապօլից, որ ուսուական նաւարանները գործում են արտասովոր աճապարանքով և որ գունդագունդ զօրքեր են ձմարուում անդադար հեռու արևելք և դէպի Կովկասի ուսուտաճկական սահմանները: Թուում է, թէ պատերազմական ահեղ փոթորիկների նախընթաց օրում ենք գտնուում:

Ուստի ընդհանրապէս չեն հաւատում որ մօտ ապագայում գումարելիք խաղաղութեան այդ համաժողովն ունենայ որ և է գործնական արդիւնք միլիտարիզմի տեսակէտից, թէև, անշուշտ զինաթափութեան մանիֆէստը տեսականապէս ունի որոշ արժէք, իբրև ժամանակի նշանակ, իբրև մի խոշոր ապացոյց այն սարսափի, որը սկսում են զգալ միլիտարիզմի առաջ նոյն իսկ միահեծան ինքնակալները:

1898-ի միջազգային քաղաքականութեան մէջ Արևելեան հարցը ևս ունեցաւ իր բաժինը: Արևելեան հարց — Թիւրքիայի անդամահատման հարց: Օսմանեան կայսրութեան ճակատագրական քայքայումը մի քայլ ևս առաջ գնաց: Կրէտէն, որ արդէն յոյն թիւրքական պատերազմի սկզբից ազատ էր հրատարակուած, վերջապէս ստացաւ փափագած ինքնավարութիւնը: Յեղափոխական փոթորիկները, որոնք այդ անբախտ կղզու վրայ պարբերաբար բռնկւելով վերգովում էին մշտապէս Եւրոպայի խաղաղութիւնը, սուեցին իրենց բնական անհրաժեշտ ու բաղձալի հետևանքը: Կրէտէն ազատեց, և մի խելացնորը կը յանդգնէ պնդել որ դա արդիւնք չէր կրէտացիների յարատև ու սպառազէն բողոքի:

Եւրոպական կօնցերտը ներդաշնակ շնուագեց. Գերմանիան և Աւստրիան քաշուեցին ասպարէզից. Գերմանիայի կայսրը հանդիսացաւ ջերմ պաշտպան Թիւրքիայի ամբողջութեան և հէնց կրէտական հարցի ամէնատաք վայրկեանին Պօլիս գալով իր ամուսնու հետ, սիրալիբ հիւրընկալեց Աթուրկ Համիդի մօտ, ամրացրեց իր բարեկամութիւնը, որը պիտի նպաստէ ապագայում կապիտալիստ Գերմանիայի ազդեցութեան տարածմանը սուլթանական իշխանութեան սահմաններում: Երկու պետութիւնների հրաժարելը սակայն յապաղեցրեց միայն խնդրի լուծումը, բայց չյաջողեց խափանել այն: Չորեք պետեան կօնցերտը առաջ տարաւ Կրէտէի դատը և այսօր դարաւոր ճնշումներից ու արիւնհեղուցութիւններից սմբած կղզին ազատ ու բախտաւոր ժպտում է քրիս-

տօնեայ և ցեղակից իշխանի հովանաւորութեան ներքոյ։

Ծանր է եւրօպական դիւանագիտութեան կոչումը Արևելեան խնդրի հողի վրայ, ուր նա պէտք է յաղթահարէ այնքան հակառակութիւնների ու յաւակնութիւնների։ Բայց որքան էլ նա ծանր ու կնճռոտ լինի, որքան էլ եւրօպական կօնցէրտը իր յաւիտենական ձգձգումներով պատճառ դառնայ շարունակ ապստամբութիւնների ու արիւնհեղութիւնների, բայց և այնպէս միութեաբան է գէթ, որ նրա գործունէութիւնը վերջ ի վերջոյ յանգում է գրական արդիւնքի։

Արևելեան հարցը կանգուն է միշտ։ Թիւրքիայի ատիճանական կազմալուծումը պէտք է շարունակել։ Հ ա յ կ ա կ ա ն դ ա տ ն է այժմ, որ մակէդոնականի հետ արձանանում է դիւանագիտութեան սեղանի առջև։

ՀԱՅ-ԿՐԷՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿՐՈՒԹԵԱՆ ՅՈՅՅԵՐ

Դեկտեմբեր 25-ին, կիրակի օր, Ալեքսանդրիոյ (Եգիպտոս) յոյն դաղուծը, Կրէտական Եղբայրութեան Նախածնունդեանը, Կրէտէի ազատումը տօնած է մեծաշուք կերպով քաղաքին։ Ավերով զինազին մէջ։

Հանդէսին պաշտօնապէս մասնակցած է նաև Ալեքսանդրիոյ մեր Կօմիտէն, և իր պատուիրակը հետեւեալ ժառը արտասանած տն։

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ալեքսանդրիոյ Կօմիտէն որ կը տենչայ ազատութեան, արդարութեան ու մարդկայնութեան, կը մասնակցի այսօր Յոյն Գաղութի ցոյցին ողջունելու Կրէտէի մեր եղբայրները, որոնք ստացան վերջապէս իրենց անկախութիւնը, այնքան տաւապանքներէ, և արդար դատին համար թափած այնքան արցունքներէ և արիւնէ կտք։

Այժմ, մեր սիրտն ալ այսօր ուրախութեամբ կը բարխէ հէլլէններուն հետ, որովհետև Կրէտէի ազատումը, ձեռք բերած իր զաւակներու այնքան վսեմ ու դառնակալիճ հերօսական պայքարին շնորհիւ, կ'արծարծէ մեր յոյսը և մոռցնել կուտայ մեզ պահ մը մեր ազգաներն ու մեր երկարատև նահատակութիւնը։

Այն բարեբախտ դէպքը որ կը տօնենք այսօր և որ բովանդակ տիեզերքին մէջ կը յուզէ արդար խիղճբութեան խանդալառութիւնը, կրկնապատկէ պիտի մեր կարողը և կատարի մարտիկներ պիտի ընէ մեզ յաղթանակել տալու, նման համաբաւաւոր կրէտացիներուն, սրբազան սկզբունքները ազատութեան ու մարդկայնութեան։

Երանի թէ այդ մեծախառ կողմին պատկերը յուզէ միշտ մեծ ազգերը և ներշնչէ անոնց քրիստոնէական համերաշխութեան վեր պարտականութիւնները։

Կեցցէ՛ ազատ Կրէտէն,
 Կեցցէ՛ հէլլէնականութիւնը,
 Կեցցէ՛ արդարութեան իրէպլի համար կռիւր։

Նոյն ժողովին մէջ կարգաքուս է նաև Դաշնակցութեան Կապը ներկայացնող Մարմին կողմէն Կրէտէի Ազգայն ժողովի Նախագահին ուղղած 20 նոյ. 98 հեռագրին թարգմանութիւնը։ Ժողովակալները բուն ծախարարութիւններով ծածկած են մեր ընկերներու շնորհ համակրութեան այդ անկեղծ արտայայտութիւնները իրենց բախտակից եղբայրներու հասցէին։

Յաջորդ օրն իսկ, Պ. Լիմպրիտիս, Կրէտական Եղբայրութեան ղեր-Նախագահը, հետեւեալ նամակն ուղղած է մեր Կօմիտէի պատուիրակին։

Պարո՛ն,

Կրէտական Եղբայրութեան Եգիպտոսի Կօմիտէն խորապէս զգածած է այն մասնակցութիւնն որ ձեր Կօմիտէն ունեցաւ Յունական Գաղութին ազգային ուրախութեան ցոյցին մէջ, Կրէտէի օսմանեան լուծէն ազատման առթիւ։

Կրէտական դատին համար հայ ազգին համակրութիւնը անով մասնաւոր աւելի թանկ է մեզ, որ կը բղխի բարեկամ ժողովրդէ մը, որ կը կրէ նոյն տառապանքները, որոնցմէ անցաւ Կրէտէի ժողովուրդը, և որ նոյն ըղձանքներն ունի անոր պէս։

Մենք եղբայրներ կղանք դժբախտութեան մէջ։ Իսկ հայրենակիցներուս դիւցաղնական ճիգերը մեծ պետութիւններու սիրտը շարժեցին վերջապէս, և ասոնք ազատութիւն տւին նահատակ կողմին։ Երանի թէ այնպէս հայ ազգին համար ալ ներշնչին արդարութեան և կարեկցութեան նոյն ոգիէն և անոր ալ ապահովեն այն խաղաղութիւնն ու ազատութիւնը, որոնց կը տենչայ ինքը այնքան իրաւամբ։

Հաճեցէ՛ք հաւտալ, Պարոն, մեր կատարեալ համակրութեամբ հայ ազգին համար և Ընդունիլ իմ ամենաբարձր ակնածութեանս հաւատարմքը։

ԼԻՄՊՐԻՏԻՍ

Դեր-Նախագահ

Կրէտական Եղբայրութեան Եգիպտոսի

Կրէտէի ազատման առթիւ ուրախութեան տօներ տեղի ունեցած են նաև Կահիրէի մէջ, յունար 7-ին։ Այդ օրը Յունական Ակումբին մէջ կատարուած շքեղ հանդէսին ստեն, տեղին մեր ընկերները հետեւեալ նամակն ուղղած են Ակումբին Նախագահ Կ. Ա. Սինաղիսօյին։

Պարոն Նախագահ,

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կահիրէի Կօմիտէն, թախամէ՛ ձագին կը խնդրէ ձեզմէ որ հաճիք իր թարգմանը լինել իր կրէտացի եղբայրներուն քով հաղորդելու համար անոնց իր ամէնաբուն և ամէնէն անկեղծ շնորհաւորութիւնները իր լուծը խորտակող Կրէտէի ինքնավարութեան, անկախութեան և վերակենդանացման առթիւ։

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կօմիտէն կը միանայ ձեր այս իրիկան գումարումին ամէնուն հետ արտայայտելու իր ջերմաջերմ իրջները իր եղբայրներուն բարբաւաճման և երջանկութեան համար, և կը ձայնակցի բոլոր սրտով ձեր աղաղակին։

Կեցցէ՛ ազատ և անկախ Կրէտէն
 Կեցցէ՛ Դաշնակցութիւնը։

Նամակին ընթերցումէն ետք, հէլլէնական ընդհանուր հիւպատոս Կ. Գրիպարիս և Կ. Ա. Սինաղիսօ իրենց շնորհակալութիւնները յայտնած են մեր ընկերներուն «շնորհակց ուշադրութեամբ» համար։ Պ. Գրիպարիս, ընդհանուր հիւպատոսը, անկեղծացած է նաև թէ հէլլէններն ալ իրենց կողմէն եղանակութիւն կը մաղթեն հայ ազգին համար, և թէ ինքը կը յուսայ որ հայերը կրէտացիներէն աւելի քիչ զոհողութիւններով, անկեղծ արդիւնաւէտ վախճանի մը պիտի հասնին։

Մ Ա Մ Ո Ւ Լ Ի Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՄԵՆ ՄԱՐԴԿԱՆՅ ՓՈՔՐԻԿ ԴԱՏԱԽԱՉՂ

Քերեցէ՛ք մի քիչ պօսեցի վատ տիպի գրողին և տակից անպատճառ դուրս կը գայ մի ողորմելի սոփեստ, մի graeculus, զուրկ բարոյական հաստատ սկզբունքներէ, զուրկ ճշմարտութեան որոշ կրիտերիումից, հլու արբանեակ հզօր մեկենասի, թուլամորթ երկրպագութեան յաղոթութեան, միշտ պատրաստ այրելու այն ինչին խուսկ էր ծխում երէկ...

Այդպիսի ողորմելի սոփեստներից մէկն է և Կ. Արչակ Զօպանեան, որի հրատարակած «Անահիտ»-ը իր հրապարակախօսական մասում ներկայացնում է մի գարմանալի զանգած հակասութիւնների, կոպիտ սխալների, զրպարտիչ ակնարկների և անհեթեթութիւնների։

Ձբաղել այդ հողմաղաց գրողի բոլոր իմաստակութիւններով մենք ոչ ժամանակ ունենք և ոչ տեղի

